

Asta LESKAUSKAITĖ

Lietuvių kalbos institutas

ŠALUTINIAI PIETŲ AUKŠTAIČIŲ KIRČIAI

1. Daugiaskiemenių žodžių akcentinėje struktūroje, be pagrindinio fonologinio kirčio, galimi ir vienas ar keli šalutiniai kirčiai. Jie sustiprina, pabrėžia pagrindinį kirtį ir atlieka distinktyvinę, delimitatyvinę arba pagalbinę kulminatyvinę funkciją. Šiame straipsnyje aptariami pietų aukštaičių tarmėje aptinkami ritminis, distinktyvinis ir nedistinktyvinis morfemos kirčiai.

2. Ritminio šalutinio kirčio pavyzdžių galima rasti įvairiose dabartinėse kalbose, ypač turinčiose fiksuotą kirtį (Endzelīns 1951, 33; Kačjuškene 1984, 31t.; Girdenis 1995, 236t.; Ball, Rahilly 1999, 106t.). Dėmesys į šį reiškinį lietuvių kalboje atkreiptas pakankamai seniai. „Postilėje“ bei „Katekizme“ ritminį kirtį žymėjo M. Daukša (Girdenis 1984, 108t.; 2000, 357; MDK), pvz.: *wátgđêles* 5₁₂, *krikszczióniszkos* 6₈, *wartôimá* 19₄, *sôpuléi* 57₂, *átilséiimo* 81₃, *drásumú* 167₂₁, *apláidimús* 172₂₀₋₂₁, *kréiwumús* 172₆, *géradárimus* 180₁₃, *dôwanás* 182₁₆₋₁₇ (MDK). F. Kuršaitis pastebėjo, kad ritminis kirtis (*Nebenton*) dažnas ilgesniuose žodžiuose ir dūriniuose. Jį visuomet gauna veiksmazodžiai su priešdėliu *per-*. Pagrindinis kirtis (*Hauptton*), autoriaus įsitikinimu, esąs stipresnis už šalutinį (Kurschat 1876, 64 t.). Kaip rodo paskutiniųjų dešimtmečių empiriniai, eksperimentiniai ir audiciniai tyrinėjimai, šis kirtis būdingas ne tik bendrinei lietuvių kalbai, bet ir jos tarmėms (Grinaveckienė 1957, 132; Kačjuškene 1984, 31; Girdenis, Karosienė 1990, 38t.; DLKG 38; Girdenis 1995, 236t.; Atkočaitytė 2000, 13; Bacevičiūtė 2001, 29–31).

Pietų aukštaičių tarmėje ritminis šalutinis kirtis dažniau pastebimas lėtesnio tempo, labai aiškioje kalboje. Ypač gerai jis girdimas tuomet, kai žodis pabrėžiamas loginiu kirčiu. Kartais skiemenys aiškaus ritminio kirčio negauna, pabrėžiami tik šiek tiek. Šio tipo šalutinis kirtis nėra savarankiškas, o tik paryškina pagrindinį fonologinį kirtį bei jo atliekamą funkciją¹, ypač delimitatyvinę.

Ritminio šalutinio kirčio vieta priklauso nuo pagrindinio kirčio pozicijos ir skiemeninės žodžio sandaros. Jis gali atsirasti tiek prieš pagrindinį kirtį, tiek po jo, pvz.: *jš. ne-rà\ / cik_ pata'grá.fiję*² *stó'vi* // (Seirijai), *ɔ. ná.kti.*³ *vė. bijeĩs\ kàt / ne-ateĩ.tr_* *ir*

¹ Dėl šios priežasties ritminis šalutinis kirtis dar vadinamas pagrindinio kirčio atgarsiu (Martine 1960, 207; Girdenis 1995, 237t.).

² Svetimas priebalsis *f* pakeistas tarmei įprastu *p*.

³ Dzūkavimas – pastebimiausia pietų aukštaičių tarmės fonetinė ypatybė, todėl, bendraudami su bendrine kalba kalbančiu pašnekovu, dzūkai jos labiausiai ir vengia.

ne-iš'pí.škɔ.t\ visɔ́(s) šaimí.nɔ.s // (Gudėliai), *kai_ateĩ.na_ĩau_tàs_rudu'và⁴ | cieĩ_linaĩt* // (Peršėkininkai), *is_nùsvežę.t | du_krú.mu⁵ i'sika_sę.t* // (Pazapsiai).

Žodyje kirčiuoti ir nekirčiuoti skiemenys išsidėsto chorėjo ritmu, t. y. kirčiuojamas kas antras skienuo skaičiuojant nuo pagrindinio kirčio (plg.: K a č j u š k e n e 1984, 31; Andrijauskaitė 1994, 3; Girdenis 1995, 236; Atkočaitytė 2000, 51; Bacevičiūtė 2001, 28). Triskiemeniuose žodžiuose šalutinis ritminis kirtis atsiranda tuomet, kai pagrindinis kirtis atitenka trečiam nuo galo (<' – – –>) arba paskutiniam skiemeniui (<– – –>)⁶, pvz.: *mũ.s_ti. ká.imi bù.ɔ tɔ.kiəs_ĩau bǎ.rnɔs | unarǎ.vɔ(s)⁷ \ 'skǎĩ.te.si* // (Atesniškai), *pritaĩsai | tɔ.kǎe_kat | kat_'sũktu.'si⁸ | aplĩn_gá.lvũ.\ [spragilo]* // (Pāpalazdijai), *sǎ.nɔ.s | mó.teri.s | višciék_nemɔ.'ké.ĩ rùsiškai | nesu'prǎ.tɔ.* // (Kāpčiamiestis), *nùpina tɔ.kǎs_kraitu'kēs | sé.c\ nešũojēs⁹* // (Skráičionys), *kab_uzǎ.jo | vainat | tai_pas_mùs bùvo. | pǎlo.'kǎi¹⁰* // (Maskáuka). Paskutiniame triskiemenio žodžio skiemenyje atsiradęs ritminis kirtis dažnai ne tik išryškina pagrindinį kirtį, bet ir padeda realizuoti galinį sakinio intonacijos kontūrą (Girdenis 1995, 237).

Keturskiemeniuose žodžiuose pagrindinis kirtis dažniausiai būna antrame nuo galo, o šalutinis – ketvirtame nuo galo skiemenyje (<– – –>), pvz.: *šaimi'nĩ.kas | priku'ri_nǎ_ĩau_ĩs_kiék_žĩno | ir_cieĩ_linaĩt_tĩ_ĩžžũ.stɔ* // (Gudėliai), *vĩ.raĩt_ĩau_dabaĩt | aĩ.nǎ | ĩau_ĩšlĩ.gina_žamēs | ir_aĩ.nǎ_sé.c | sé.jǎ_vasa'rǔ.jũ.* // (Seirijai), *tai_cikraĩ visĩt_bũuɔ_mę.žǎs | aciklǎũ.pi.t | pɔ.tǎ'rǎ.unǎ | visĩ* // (Šadžiūnai), *atva'žũoję | susé.da_u(š)_stǎ.lɔ | ĩĩr | niėkas_nėvǎ.lgɔ | ir_nėgǎra* // (Kabėliai II). Rečiau šalutinis ritminis kirtis atsiranda trečiame ar antrame nuo galo skiemenyje. Tada pagrindinis kirtis turimas galiniame (<– – –>) arba ketvirtame nuo galo skiemenyje (<' – – –>), pvz.: *pirmǎt_tai | neva'žĩno_niėkas | kat_mo.ki.klũ_alę | u.čiliš'čǎ* // (Maskáuka), *kap_ǎš_pie.mena'vǎũt | tai_bũuɔ.t | triždešim | aštũoñɔ.s_kǎ.rvę.s* // (Žiūrai), *kuĩ_jǎe.unas\ visǎ.i | tɔ.kǎs_ĩau | nũ_merĩgĩ.te | ar_kiék | tai_baltaĩ rǎñ.gdaũ | kap_sǎ.kɔ | kap_'núote.kuolbũ.* // (Pāserninkai), *tę.vǎĩ. abũduĩ amerkĩ'nai\ bùuɔ | nũ_tai_mǎ.n.i.dĩ.mu | kap_ĩeĩ_pǎ.sa.kó.ję* // (Seirijai), *'pǎ.pę.čǎlę.s | pɔ_pǎ.čǎiz_bũvɔ.* //

⁴ Pasitaiko ir kitų priebalsinio kamieno daiktavardžių vardininko formų su *-uva*: *sęsuvǎ, vanduvǎ, akmuvǎ*.

⁵ Pietų aukštaičių tarmėje vyriškosios giminės dviskaitos formos dar nėra visiškai išnykusios. Kai kurie informantai jas vartoja gana dėsningai.

⁶ Plg. pietų žemaičių raseiniškių, rytų aukštaičių panevėžiškių, vakarų aukštaičių kauniškių, bendrinės kalbos ritminių kirčių išsidėstymą (K a č j u š k e n e 1984, 31; Girdenis, Karosienė 1990, 38t.; Atkočaitytė 2000, 51; Bacevičiūtė 2001, 28t.).

⁷ Ambicingas; įnoringas.

⁸ Šiame pavyzdyje šalutinį kirtį aiškiai rodo ir išlaikytas antrojo nuo galo skiemens ilgasis [u].

⁹ Balsis [ɔ] ([ɔ']), kaip ir [e] ([e']), tikrų dzūkų dvibalsinamas retai. Šis reiškinyb būdingesnis Lietuvos ir Baltarusijos paribio bei dvikalbiams gyventojams.

¹⁰ Taip kartais pavadinami lenkai.

(Miškėniai). Kai kada aptariamo tipo šalutinis kirtis realizuojamas ir paskutiniame keturskiemenio žodžio skiemenyje (– ' – – , –), pvz.: *kr̥au'j̥e.plu.dis\ t̥o.kis̥ b̥u̯uɔ* // (Krikštėnys), *bi'j̥o.j̥o.si\ žm̥o'ne.s̥ t̥æp tu.pr̥u̯.su*.¹¹ / *bi'j̥o.j̥o.si* // (Miškėniai).

Penkiaskiemeniuose žodžiuose pasirenkama kuri nors viena iš šių pagrindinio ir šalutinio kirčio išdėstymo schemų: <' – – , – – –>, <– ' – – , – –>, <– – ' – – , –>, <– – ' – – –>, <– , – – ' – –>, <– – , – – ' –>, pvz.: *b̥u'̯.do*.¹² ; *v̥až̥u'oje\ 'ùba.g̥aũ.da.mi* // (Krikštėnys), *mil̥a.lis̥t̥ b̥u̯uɔ ap,sir̥aŋ'g̥im̥as\ / žiem̥inis̥* // (Vainiūnai), *tu.rug̥u'prisi's̥utin̥a\ / ir.n̥e.šasi.vá.l̥gi.t̥ rug̥u'* // (Skráičionys), *ɔ.p̥o.'l̥ici.ni.kai\ gi.v̥e.n̥o. ; v̥õ'v̥* // (Miškėniai). Šešis, septynis ir daugiau skiemenų turinčių žodžių nėra gausu, tačiau ir juose pagrindinis bei šalutinis kirčiai išdėstomi laikantis chorėjo ritmo, pvz.: *is.kuř̥t̥ tai / keli(s)̥ si.k̥us̥ aŋ.s̥á.v̥aite.s̥t̥ / in.laž̥zi.j̥us̥\ ap,sil̥aŋ'k̥i.dav̥o* // (Miškėniai). Kai kada penkiaskiemeniuose ir daugiau skiemenų turinčiuose žodžiuose atsiranda net du šalutiniai kirčiai, pvz.: *buv̥aũ 'lá.id̥o.tuve.sa* // (Siřnas), *d̥aũg̥aũ.ni̥e.k̥o.gá.l̥i̯aũ nepa'p̥a.sa.k̥o.s̥u* // (Miškėniai), *m̥aŋo.g̥i.s̥lo.s̥ vis̥o.s̥ dr̥e.ba\ / vis̥a 'k̥a.la.t̥o.j̥uo.si*¹³ // (Atesniřkai).

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad šalutinis ritminis kirtis dažnai realizuojamas priešdėlinių veiksmažodžių formų pirmajame skiemenyje, pvz.: *lab̥aĩ suř̥.keĩ gi.v̥e.n̥om / kap.apsi'ž̥a.ni.j̥o.m* // (Veisiejai), *p̥elan̥aĩ.s̥ t̥ais̥ abař̥.st̥o\ / paskuñ̥.l̥ vis̥ / per.vá'ndi.ni*.¹⁴ *iska'lá.un̥a\ / ir.b̥u'na\ ; balt̥a\ pazd̥a.ro t̥o'ĩ dr̥õ'be*. // (Radvilėnys).

Kartais ritminis šalutinis kirtis atitenka prie pagrindiniu kirčiu kirčiuoto žodžio prisiřliejusiam enklitikui, pvz.: *tu.b̥u̯u. peř̥.k̥a\ ; kap.iř̥'vá.ro. / řn̥apsu*. // (Briniai), *t̥i' t̥æp ,nesi'st̥u'mde.t̥ / kap.raĩ.ke st̥o.tiñ̥t̥ / k̥o'pcie*¹⁵ *v̥a in.m̥a.ř̥bu̯u\ / i̯aũ prie / prie.tu.'r̥usu\ k̥ap / ,lietu'v̥õ'n* // (Miškėniai), *tai vis̥ iž̥.lie't̥u̯viř̥ko.mel̥št̥u̯ve* // (Miškėniai). Tokiais atvejais enklitikas suvokiamas ir vertinamas kaip pirmasis fonologinio žodžio skienuo.

3. Fonologinis šalutinis (kitaip *distinktyvinis*, *morfemos*) kirtis sudaro opoziciją kirčio nebuvimui, diferencijuoja ir padeda suvokti iš pažiūros homonimines žodžių formas ir jomis perteikiamą turinį (Girdenis 1995, 239t.). Jis būdingas žemaičių tarmei (Girdenis 1971b, 23; 1995, 240; 2000, 111t.; Grinaveckis 1973, 71; Girdenis, Rosinas 1976, 193; Girdenis, Kosienė 1979, 48; Bukantis 1983, 20; Mažiulienė 1996, 39; Atkočaitytė 2000, 46, 52–54; Murinienė 2000, 125t.)¹⁶. Čia aiřkiai skiriamos tokios žodžių formos, kaip vns. vard. *k̥elp̥a* „kilpa“ ir

¹¹ Vokiečių.

¹² Būdavo.

¹³ Drebu.

¹⁴ Niekada nekirčiuojamoje pozicijoje [e] virtęs [i] (Markevičienė 1999, 30).

¹⁵ Senieji tarmės atstovai dar gana dažnai vartoja bendraties formas su *-ie*.

¹⁶ M. Daukšos „Postilėje“ bei „Katekizme“ taip pat galima aptikti žodžių formų su distinktyviniu morfemos kirčiu (Girdenis 1984, 108; MDK), pvz.: *ámziũ* 141₁₇ (dgs. klm.), *zálingũ* 142₇ (dgs. klm.), *gerĩbiũ* 163₇ (dgs. klm.), *szwėtõs* 179₁₉₋₂₁ (dgs. klm.) (MDK).

vns. gal. *kēlp^a* „kilpa“, es. l. 2 a. *klâusi* „klausì“ ir būs. l. 2 a. *klâus'* (šiaurės žemaičiai). Neabejojama, kad distinktyvinį morfemos kirtį turi ir rytų aukštaičiai panevėžiškiai, kupiškėnai bei anykštėnai, visi vakarų aukštaičiai (Girdenis 1971a, 206; 1995, 240; Girdenis, Kosienė 1979, 48; Kačjuškene 1984, 32, 76–84; Kazlauskienė 1998b, 15–17; Bacevičiūtė 2001, 31–41).

3.1. Tokių pietų aukštaičių minimaliųjų porų, kaip vns. gal. *vī·ru.* ir dgs. kilm. *vī·ru.*, homonimiškumu pirmasis suabejojo S. Valentas, aptardamas *an* tipo junginius žodžio galūnėje (Girdenis, Kosienė 1979, 48). Apie tam tikrų formų skirtumus yra užsiminusi ir A. Karlonaitė (1989, 41–46). Atidžiau pasiklausius pietų aukštaičių magnetofoninių įrašų ir be konteksto informantų tariamų žodžių porų, nesunku pastebėti, kad jos iš tiesų ne visuomet skamba vienodai. Šalutiniu distinktyviniu morfemos kirčiu kirčiuotų galūnių balsiai esti ilgesni, labiau išlaiko prigimtinę kokybę, o nekirčiuojamų – trumpesni, blankesni. Vis dėlto būtina pabrėžti, kad distinktyviniai morfemos kirčiai pietų aukštaičių tarmėje vartojami fakultatyviai, nes jų atsiradimas didele dalimi nulemtas pateikėjo kalbėjimo tempo bei jo individualių savybių, pasakojimo ekspresyvumo (plg.: Bacevičiūtė 2001, 32).

Pietų aukštaičių tarmėje šalutinius distinktyvinius morfemos kirčius gali gauti:

a) vyriškosios giminės daiktavardžių vardažodžių vienaskaitos įnagininkas, pvz.: *grá.jinα\ mùzika\ su_ 'smú·i.ku //* (Veisiejai), *pa(s)_šítu.† mánɔ. aní·tu.† jáu | tα(i)_izl bũuɔ. 'bæ·r.nu\ svɔ.tá·udamas //* (Kučiučiai), *per_kur\ is inα.is | já·igu† 'šbpu.lu\ uškiš-tα | ,ne-užrα'kí·tα\ //* (Kāpčiamiestis).

b) *(i)a*, *(i)ā*, *(i)u* kamieno vardažodžių daugiskaitos kilmininkas, pvz.: *iñ.dėdu† kó·jæs\ | tαi 'ká·r.ku.† galūs àtkertu\ | ir_sùdėdu\ | šáltienu.\ væ·rdu | iš_kó·ju.\ //* (Barčiučiai), *ir_í·† [jaunoji] | klupščæ† | pú·ldavɔ prie_ 'rũ·tu.\ //* (Kabėliai II), *radãũ barα'vĩ·ku.\ | pajúošte.n\ | pajúošte.n\ | pař·nešãu\ | pažó·vãu\ //* (Kāpčiamiestis), *ku·čũku.\ prisikæpα | nũ | šítɔ sil.ku.† | žuvist su_ aliejum | viskαs\ | 'grĩ·bũ.\ //* (Gudėliai), *ir_ jãu_ tadũ vaxúojet an_ ùsa.ku.\ | bažni·čɔ.n\ //* (Radvilėnys).

c) *(i)ā*, *ē* kamieno vardažodžių vienaskaitos kilmininkas, pvz.: *paskũj sũmalit | me.sõ·s\ | sudarãi.† ir | 'kãũ·le.s† kó·ju. iškeĩšĩ\ //* (Seirijai), *jæ·unu.ju.† àpriša skara-lbĩ jãu | ir_ àtnešã† kɔ.kĩ. sá·mci.\ jãu_ a'nĩ·tɔ.s //* (Kučiučiai), *an_ 'sá·u.le.s† abzú·stã† [sũris] | labãĩ bũ·nα gãrdũ\ //* (Kāpčiamiestis), *aci'pjæ·unit | 'dũo.nɔ.s riẽki. | žinãĩ | kai_kæ.bdavɔ. namũosæ\ //* (Krikštėnys), *kãp_ jãu parvažúojet iz_ baž'ni·čɔ.s† | kiek užvã·lgɔ.† | tadũ jãu_ giedã† | abgieda vitsu. puĩ.ku.\ //* (Kabėliai II), *acisė·dɔ.† | an_ tɔ.(s)_ smui'kũ.te.s† | ir_ grã.jinα\ //* (Atesniškai).

d) *(i)ā*, *ē* kamieno vardažodžių naudininkas, pvz.: *ãũ.tkɔ.jus\ ,apsi'vĩ·nɔ.k | šilčãũ bũs 'kó·jɔ.m\ //* (Kučiučiai), *šiečkɔ.s\ 'ká·ř·ve.m dúodavɔ.m //* (Miškėniai).

e) veiksmazodžių tiesioginės nuosakos esamojo laiko vienaskaitos 2 asmuo, pvz.: *jẽi_ 'nó·ri† | tãi_ pa_sista'cí·k bũ·du.\ | kad_ gi.'væ·n,tá·i\ //* (Kāpčiamiestis).

3.2. Empiriniai stebėjimai gali kelti abejonių, nes tarminiuose tekstuose kvaziho-moniminės to paties žodžio formos greta ištariamose itin retai. Dėl šios priežasties atliktas instrumentinis tyrimas. Jam buvo pasirinktos kelios minimaliosios poros: 'ká·r,k<ɔ.>s (vns. klm.) : ká·rk<ɔ.>s (dgs. vard.), ká·uš<u.> (vns. gal.) : 'ká·u,š<u.> (dgs. klm.), 'pí·p,k<ɛ.>s (vns. klm.) : pí·pk<ɛ.>s (dgs. vard.), 'kó·š,c<i> (es. l. 2 asm.) : kó·šc<i> (es. l. 3 asm.). Su išvardytais žodžiais sudarytus neilgus sakinius įskaitė devyni Kučiūnų, Veisiejų ir Kāpčiamiesčio šnektų atstovai. Kalbėtojų amžiaus vidurkis – apie 68 metai.

Įrašams naudotas kasetinis diktofonas SONY bei skaitmeninis diktofonas SHARP MD-MS702H(GI)2 su kryptiniu mikrofonu. Žodis su tiriamuoju reiškiniu buvo pateikiamas frazės viduryje, kad informantai jį įskaitytų pabrėždami, nenuleisdami balso. Pirmiausia sumaišyti ir pateikti atsitiktine tvarka sakiniai buvo autorės perskaitomi tarmiškai, po to informantai kuo natūraliau pakartodavo taip, kaip sakoma jų šnektose.

Segmentai karpyti ir tirti kompiuterine garsų apdorojimo ir analizės programa PRAAT 3.8.6. Nenatūraliai ištarti ar su trukdžiais įrašyti pavyzdžiai atmesti. Gauti trukmės duomenys statistiškai apdoroti programa STUDENT.PAS¹⁷. Formančių reikšmių vidurkiai įvertinti programa FORMANT2.PAS pagal Piotrovskio sudarytą tyrimo metodiką (1960, 24–38). Užpakalinio aukštutinio balsio [u] spektras prieš analizę papildomai filtruotas, t. y. pašalinti aukštieji dažniai (didesni už 3100 Hz). Naudojantis programa EXCEL, apskaičiuotos tono ir intensyvumo maksimaliosios reikšmės ir bendrasis lygis, maksimaliųjų reikšmių pasirodymo laikas, formančių vidurkiai, nubraižyti tono, intensyvumo bei formančių kitimo grafikai.

Lingvistinėje literatūroje nurodoma, kad šalutinį distinktyvinį morfemos kirtį turinčios ir jo neturinčios minimaliosios poros skiriasi keletu akustinių požymių: priegaidės ryškumu, pagrindiniu kirčiu ir šalutiniu kirčiu kirčiuotų skiemenų trukme bei santykiniu intensyvumu, nevienodu perėjimu nuo pirmojo skiemens prie antrojo, kokybe (Girdenis, Kosienė 1979, 48; Bukantis 1983, 14–23; Atkočaitytė 2000, 91–94; Bacevičiūtė 2001, 33–41). Kokie požymiai svarbūs apibūdinant pietų aukštaičių distinktyvinį morfemos kirtį?

Pietų žemaičių varniškių ir vakarų aukštaičių kauniškių tarmėse svarbiu prozodiniu požymiu, signalizuojančiu apie šalutinio distinktyvinio kirčio buvimą, laikoma galūnių trukmė. Šalutinį kirtį gaunančios galūnės ilgesnės už niekada nekirčiuojamas (Bukantis 1983, 20; Kazlauskienė 1998a, 14t.; 1998b, 97t.; Bacevičiūtė 2001, 33t.). Pietų žemaičių raseiniškių tarmėje minėtos galūnės trukme beveik nesiskiria (Atkočaitytė 2000, 91). Panašus rezultatas gautas, ištyrus pietų aukštaičių galūnių trukmę. Čia galūnių trukmės skirtumas taip pat nėra patikimas šalutinio distinktyvinio kirčio rodiklis (žr. 1 lent.).

¹⁷ Dėl Studento kriterijaus ir jo kritinių reikšmių plačiau žr. Kruopis 1993, 75t., 376–378.

1 lentelė. Nekirčiuotų ir distinktyvinių kirčių kirčiuotų skiemenų trukmė¹⁸

Garsas	<i>n</i>	$\bar{x} \pm s$ (ms)	Santykis	<i>v</i> (%)	95% pasikl. int. (ms)	$t \geq t_a$
'ká·r, k <ɔ.> s ká·rk <ɔ.> s	19 20	100 ± 23 102 ± 20	1 : 1	22,6 19	89 ÷ 111 93 ÷ 112	0,36 < 2,03*
'ká·u, š <u.> ká·uš <u.>	15 21	124 ± 36 88 ± 13	1,4 : 1	28,7 14,6	104 ÷ 144 82 ÷ 94	4,25 > 3,60***
pí·p, k <ɛ.> s pí·pk <ɛ.> s	17 17	116 ± 24 108 ± 18	1,1 : 1	20,6 17,1	104 ÷ 128 98 ÷ 117	1,14 < 2,04*
'kó·s, c <i.> kó·sc <i.>	18 18	73 ± 12 75 ± 20	1 : 1	16,1 26,4	67 ÷ 79 65 ÷ 85	0,39 < 2,03*

Daugumos tirtųjų porų šalutinį kirtį gaunančios galūnės kartais kiek trumpesnės, kartais ilgesnės už nekirčiuojamas, plg.: 'ká·r, k <ɔ.> s – 100 ms, ká·rk <ɔ.> s – 102 ms; 'pí·p, k <ɛ.> s – 116 ms, pí·pk <ɛ.> s – 108 ms; 'kó·s, c <i.> – 73 ms, kó·sc <i.> – 75 ms. Jų Studento kriterijaus reikšmės mažesnės už kritinę. Tik minimaliosios poros ká·uš <u.> ir 'ká·u, š <u.> galūnių trukmės skirtumas žymus: pasikliaujamieji intervalai priklauso skirtingoms generalinėms aibėms, o *t* reikšmė didesnė už kritinę (plg. Karlonaitė 1989, 42).

Kitas galimas distinktyvinių kirčių buvimą įrodantis požymis yra pagrindiniu kirčiu kirčiuoto skiemens kiekybė (žr. 2 lent.). Skaičiavimai parodė, kad šalutiniu kirčiu kirčiuoto žodžio kamieno trukmė nedaug tesiskiria nuo negaunančio šalutinio kirčio žodžio kamieno trukmės. Visais atvejais pasikliaujamieji intervalai susikerta, o gautosios Studento kriterijaus reikšmės mažesnės už kritinę.

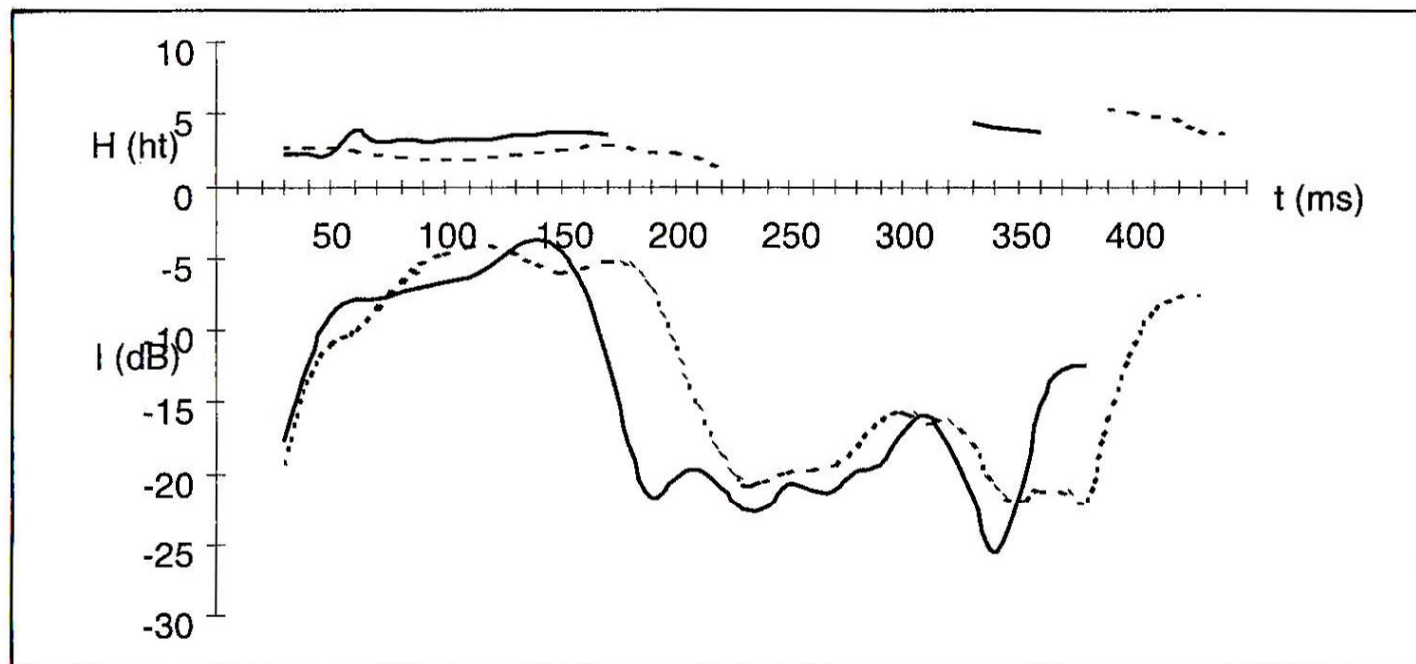
2 lentelė. Pagrindiniu kirčiu kirčiuotų skiemenų trukmė

Garsas	<i>n</i>	$\bar{x} \pm s$ (ms)	Trukmės santykis	<i>v</i> (%)	95% pasikl. int. (ms)	$t \geq t_a$
'k <á·r>, kɔ.s k <á·r> kɔ.s	19 20	201 ± 21 208 ± 21	1 : 1	10,4 9,9	191 ÷ 211 199 ÷ 218	1,10 < 2,03*
'k <á·u>, šu. k <á·u> šu.	15 21	252 ± 25 239 ± 19	1,1 : 1	9,9 8	238 ÷ 265 230 ÷ 247	1,76 < 2,03*
'p <í·> p, kɛ.s p <í·> p kɛ.s	17 17	124 ± 23 131 ± 27	1 : 1,1	18,7 20,7	112 ÷ 135 117 ÷ 145	0,87 < 2,04*
'k <ó·> s, ci k <ó·> sci	18 18	174 ± 15 174 ± 22	1 : 1	8,8 12,9	167 ÷ 182 162 ÷ 185	0,16 < 2,03*

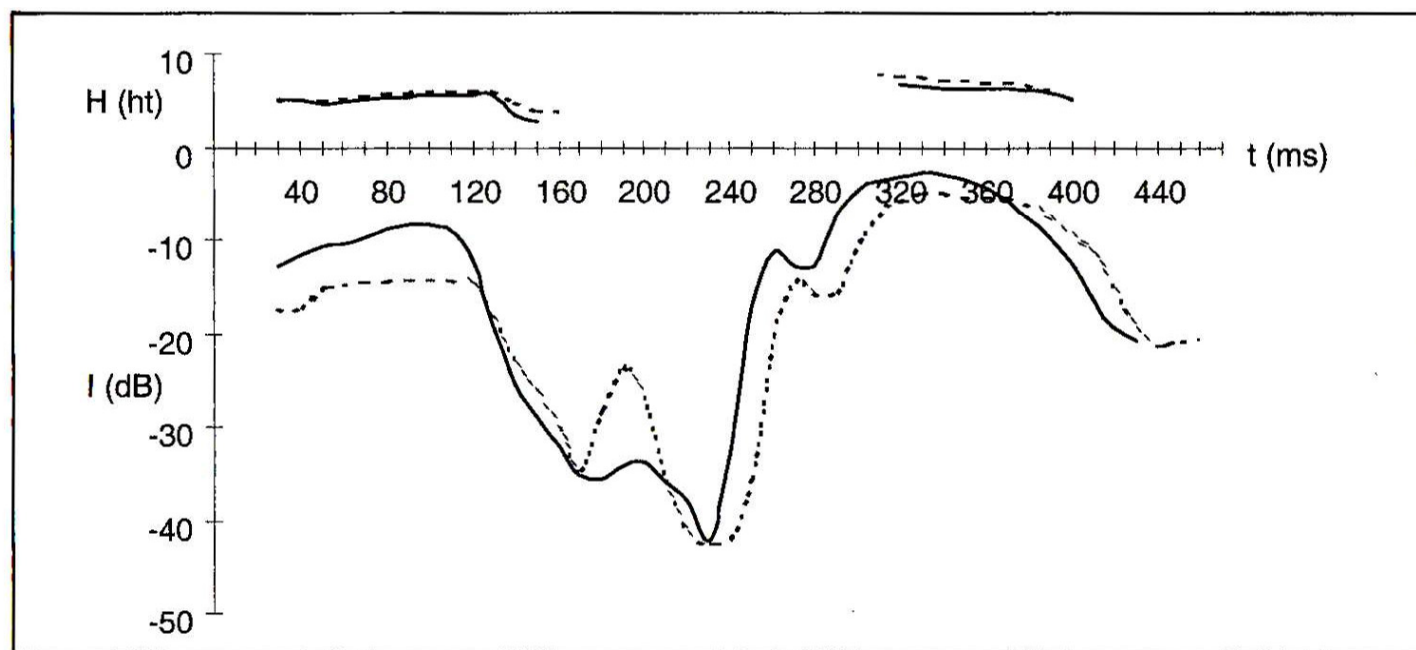
¹⁸ Simbolių reikšmės: aritmetinis garsų ar garsų junginių trukmės vidurkis ($\bar{x}$), standartinis nuokrypis (*s*), variacijos koeficientas (*v*), 95% pasikliaujamasis intervalas (ms), Studento kriterijus (*t*) ir palyginimas su kritine reikšme (t_a); lyginamos poros, pažymėtos simboliu ***, skiriasi 99,9%, * – 95–80% tikimybe.

Pagrindinio tono ir intensyvumo kitimo trajektorijos gerai matomos 1–3 paveiksluose. Šalutinį kirtį galinčių turėti žodžių kamiene pagrindinis tonas įvairuoja: kartais esti aukštesnis, kartais žemesnis negu nekirčiuojamų šalutiniu kirčiu žodžių. Tačiau apskritai akcentogeninės¹⁹ galūnės linkstamos tarti aukštesniu tonu negu nekirčiuojamosios.

Kokios nors aiškios intensyvumo skirtumo tendencijos nėra nustatyta. Tiek kamiene, tiek galūnėse jo realizacijos kreivės gali kisti įvairiai.

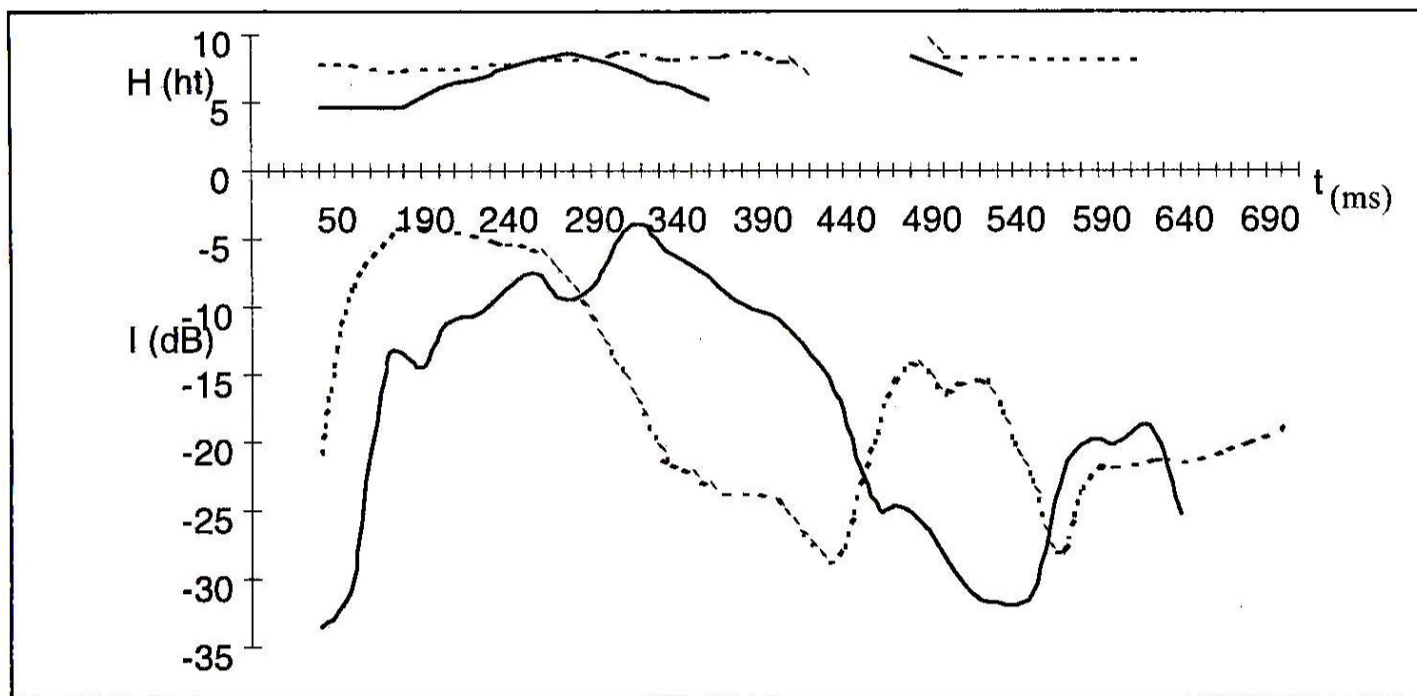

1 p a v. Pagrindinis tonas ir intensyvumas *'kó·š,c<i>* (---) ir *'kó·šc<i>* (—) (Kāpčiamiesčio šnekta)

2 p a v. Pagrindinis tonas ir intensyvumas *'pí·p,k<ė.>s* (---) ir *'pí·pk<ė.>s* (—) (Veisiejų šnekta)

¹⁹ Dėl termino žr. Kosienė, Girdenis 1979, 54.

3 p a v. Pagrindinis tonas ir intensyvumas 'ká·u,š<u.>' (---) ir 'ká·uš<u.>' (—) (Veisiejų šnektą)

Apskaičiavus pagrindinio tono ir intensyvumo vidurkius (žr. 3 lent.) nustatyta, kad daugeliu atvejų kiek aukštesniu aukštesniu tonu ir intensyviau tariamos šalutinį distinktyvinį kirtį turinčios morfemos, pvz.: 'ká·r,k<ɔ.>s pagrindinis tonas – 5,0 ht, intensyvumas – 73,9 dB, 'ká·rk<ɔ.>s atitinkamai 3,1 ht ir 73,1 dB. Pikiniuose taškuose šių morfemų tonas ir intensyvumas taip pat aukštesnis, pvz.: 'kó·š,c<i> pagrindinis tonas – vidutiniškai 5,9 ht, intensyvumas – 76,9 dB, 'kó·šc<i> atitinkamai 5,6 ht ir 74,8 dB.

3 l e n t e l ė. Kirčiuotų distinktyviniu kirčiu ir nekirčiuotų galūnių tonas ir intensyvumas

Garsas	Pikinio tono laikas (ms)	Pikinio tono vidurkis (pt)	Vidutinis tono lygis (ms)	Pikinio intensyvumo lygis (pt)	Pikinio intensyvumo vidurkis (dB)	Vidutinis intensyvumo lygis (dB)
'ká·r,k<ɔ.>s	30	5,9	5,0	40	74,5	73,9
ká·rk<ɔ.>s	30	4,2	3,1	50	73,6	73,1
'ká·u,š<u.>	30	4,8	3,9	80	66,8	65,4
ká·uš<u.>	20	4,3	3,0	30	63,1	60,7
'pí·p,k<ɛ.>s	40	7,0	4,7	40	75,9	74,8
pí·pk<ɛ.>s	40	9,2	8,4	40	80,5	78,8
'kó·š,c<i>	30	5,9	5,5	40	77,6	76,9
kó·šc<i>	30	5,6	5,3	30	75,9	74,8

Vadinasi, pietų aukštaičių, kaip ir pietų žemaičių raseiniškių (Atkočaitytė 2000, 93t.), šalutiniam distinktyviniam kirčiui identifikuoti pagrindinis tonas ir intensyvumas yra svarbūs.

Aptariamų ilgųjų galūnių kokybės skirtumai nėra ryškūs (žr. 4 lent.). Vienaskaitos kilmininko ir daugiskaitos vardininko <ɔ>s, daugiskaitos vardininko ir vienas-
kaitos kilmininko <ɛ>s pirmosios formantės skiriasi tik 10 Hz, daugiskaitos kilmininko ir vienas-
kaitos galininko <u> – 20 Hz. Šiek tiek priešakesnės šalutinį kirtį turinčių galūnių balsinės fonemos, plg.: vns. klm. <ɔ>s F₂ aukštesnė už dgs. vard. <ɔ>s F₂ 80 Hz, dgs. klm. <u> F₂ aukštesnė už vns. gal. <u> F₂ 110 Hz. Įtempimo ir kompaktiškumo rodikliai didesni negalinčių turėti šalutinio kirčio morfemų, o difuziškumo – šalutinį kirtį gaunančių morfemų balsių.

4 l e n t e l ė. Kirčiuotų distinktyviniu kirčiu ir nekirčiuotų galūnių kokybė²⁰

Garsas	F ₁ (Hz)	F ₂ (Hz)	F ₃ (Hz)	<i>b</i>	<i>C</i>	<i>T</i>	<i>df</i>	<i>it</i>
'ká'r,k<ɔ>s	530	1300	2060	109	858	190	770	670
ká'rk<ɔ>s	540	1220	2040	110	868	131	680	780
'ká'u,š<u>	390	1050	2040	112	837	142	660	1020
ká'uš<u>	410	940	1980	113	857	360	650	1170
'pí'p,k<ɛ>s	520	1770	2490	107	823	384	1250	300
pí'pk<ɛ>s	530	1750	2470	107	827	369	1220	310
'kó'š,c<i>	430	1670	2190	109	806	472	1240	550
kó'šc<i>	480	1450	2200	109	833	299	970	370

Trumpųjų galūnių kokybinės charakteristikos rodo patikimesnį skirtumą. Nekirčiuojamos morfemos balsio F₁ aukštesnė, o F₂ žemesnė už šalutinį kirtį gaunančios morfemos [i] atitinkamas formantes. Vadinasi, pagal priešakumą ir pakilimą [i] labai artimas vadinamajam neutraliajam balsiui, t. y. stipriai redukuojamas. Šis balsis kompaktiškesnis (C=833), žemesnio tono (T=299) ir difuziškumo (df=970), kur kas mažesnio įtempimo (it=370) negu šalutiniu kirčiu pabrėžiamos morfemos [i].

Apibendrinant instrumentinio tyrimo rezultatus, galima konstatuoti, kad aptartosios žodžių formos iš tiesų nėra homoniminės. Jos skiriasi distinktyviniu šalutinio kirčio buvimu–nebuvimu. Tiesa, šis kirtis kur kas blankesnis už pagrindinį.

²⁰ Simbolių reikšmės: F₁ – pirmosios formantės reikšmės, F₂ – antrosios formantės reikšmės, F₃ – trečiosios formantės reikšmės, C – kompaktiškumo indeksas, b – bemoliškumas, T – tonalumo laipsnis, df – difuziškumas, it – įtempimas.

3.4. Kalbant apie nestabilius kalbos reiškinius visuomet svarbu nustatyti, kaip juos suvokia tiriamosios kalbos ar tarmės atstovai. Juk fonologiniais elementais laikomi tik tokie, kurie yra girdimi ir reikšmingi žodžiams ir jų formoms identifikuoti. Tokiais abejonių keliančiais atvejais imamasi fonologinio audicinio eksperimento, kuris atliekamas su grupe auditorių (Eidukaitienė 1977; Girdenis, Kosienė 1979; Kosienė 1979; 1982; Bukantis 1983; Bacevičiūtė 2001).

Audicinei šalutinio distinktyvinio kirčio analizei pasirinktos trys minimaliosios poros: *'kó·š̂,ci* (vns. 2 asm.) : *kó·š̂ci* (vns. 3 asm.), *'ká·r,kɔs* (vns. klm.) : *ká·rkɔs* (dgs. vard.), *'šá·r,ku.* (dgs. klm.) : *šá·rku.* (vns. gal.). Su įtariamomis poromis sudaryti aiškiai jų reikšmę rodantys sakiniai. Jie sumaišyti remiantis atsitiktinių skaičių lentele (Girdenis 1995, 49, 325–327) ir surašyti į diktoriui skirtus lapus. Tiriamieji žodžiai pabraukti. Į kompiuterį su minėtomis žodžių formomis sudarytus sakinius įskaitė diktorė (g. 1972 m.), kilusi iš Rudaminės k. (Lazdijų r.). Perklaudius įrašą, naudojantis programa COOL EDIT PRO, iš sakinių iškirpti žodžiai su rūpimais reiškiniais ir sumontuoti atsitiktine tvarka. Greta pateikti ir sakiniai, kad auditoriai lengviau suvoktų žodžių reikšmes ir užduotį. Sumontuotas įrašas buvo perkeltas į magnetofono juostą.

Eksperimentų metu 7 auditoriai iš Kučiūnų šnekotos, turėdami prieš akis sakinius su tiriamosiomis minimaliosiomis žodžių poromis ir klausydamiesi magnetofoninio įrašo, turėjo nustatyti ir surašyti į atsakymų lapus, kuriems sakiniams girdimi žodžiai priklauso. Su tvarka, kuria žodžių poros išdėstytos, auditoriai supažindinti nebuvo, todėl galėjo remtis tik savistaba. Audicinių eksperimentų rezultatai statistiškai įvertinti programa UKR2.PAS²¹.

Geriausieji auditoriai atpažino ir priskyrė reikiamiems sakiniams veiksmažodžio formas (žr. 5 lent.). Teisingai nustatyta daugiau kaip pusė – 61,4% visų atvejų. Gautoji u kriterijaus reikšmė yra 2,73, t. y. gerokai aukštesnė už kritinę reikšmę ($u_{0,05}=1,96$); be to, ji didesnė net ir už 99% patikimumo kritinę reikšmę ($u_{0,01} = 2,58$). Vadinasi, teigti, kad šios formos nesiskiria, galima tik su tikimybe, neviršijančia 1%. Tokių veiksmažodžių, kaip *kó·sɛ·c*, *sɛ·dɛ·c*, *ciŋgɛ·c*, vienaskaitos 2 asmens formos, matyt, dažnai tariamos su šalutiniu kirčiu: *'kó·š̂,ci*, *'sɛ·ʒi*, *'ci·ŋ,gi* ir pan.

5 l e n t e l ė. Audicinio eksperimento duomenų vertinimas u kriterijumi²²

Žodžių poros	n	p (%)	L_p	$u \geq u_\alpha$	P
<i>'kó·š̂,ci – kó·š̂ci</i>	140	61,4	52,8÷69,6	2,73>2,58	99,9
<i>'ká·r,kɔs – ká·rkɔs</i>	140	53,6	44,9÷62,1	0,85<1,96	76,8
<i>'šá·r,ku. – šá·rku.</i>	120	55	45,6÷64,1	1,10<1,96	87,9

²¹ Išsamiau apie u kriterijų žr. Urbach 1975; Girdenis 1995, 50t. ir ten min. lit.

²² Simbolių reikšmės: n – bendras atsakymų skaičius, p – teisingų atsakymų procentas, L_p – 95% patikimumo intervalas, u_α – u kriterijaus kritinė reikšmė, P – 50% ribos viršijimo galimybė.

Žodžių poros 'šá·r,ku. : šá·rku. teisingai nustatyta 55%. Šių žodžių skirtumas, kurį reprezentuoja u kriterijus, nėra sistemiškas, plg. $u = 1,10 < u_{0,05} = 1,96$. Atsitiktinio spėliojimo ribos (50%) viršijimo galimybė nemaža – 87,9%.

Iš pateiktų trečiosios minimaliosios poros – 'ká·r,kɔs : ká·rkɔs – atvejų auditoriai teisingai atpažino mažiau negu pusę. Reiškinių skirtumo reikšmingumas nesiekia 95% patikimumo, plg.: $u = 0,85 < u_{0,05} = 1,96$. Vadinasi, aptariamą reiškinį aiškinti atsitiktinumumu galima tikimybe, didesne nei 5%.

Taigi audicinio tyrimo rezultatai tik patvirtina empiriniais stebėjimais bei instrumentine analize paremtą išvadą, kad šalutinis distinktyvinis kirtis vartojamas nesistemiškai. Panašiai teigė ir kai kurie eksperimente dalyvavę auditoriai. Jų ausiai bent jau daiktavardžių formos dažnai skambėjusios visiškai vienodai.

4. Šalutiniai nedistinktyviniai morfemos kirčiai gana nuosekliai realizuojami dūriniuose ir suaugtiniuose žodžiuose (plg. jų vartojimą bendrinėje kalboje, vakarų aukštaičių kauniškių ir pietų žemaičių raseiniškių patarmėse: Vaitkevičiūtė 1961, 132; Atkočaitytė 2000, 56t.; Bacevičiūtė 2001, 30t.)²³. Čia jie atlieka kulminatyvinę funkciją, t. y. signalizuoja, kad žodis sudarytas iš dviejų dalių. Paprastai neabejojama, kad du kirčius turi skaitvardžiai nuo 30 iki 90 (Mikaluskaitė 1975, 139; DrskŽ; Markevičienė 1999), pvz.: *àš pašlikàù de.vi·nez'dæ·šim penkis litùsʔ | nù ir·važiuòu* // (Pazapsiai), *jàù ušpúole.ʔ | kæ.turaz'dæ·šims pirmàis mæ.tais kà.ras* // (Kučiūnai), *is turé·jʔ aštúonež'dé·šims mæ.tu\ | i.lá.kæ\ iškišis liežùvi.* // (Kāpčiamiestis). Šiuose skaitvardžiuose šalutiniu kirčiu kirčiuoto skiemens priegaidės beveik visuomet aiškiai girdimos. Priegaidžių egzistavimą, matyt, palaiko dvejopas tų pačių žodžių kirčiavimas. Pavyzdžiui, *penkiasdešimt* gali būti kirčiuojamas *peñ.kež'dæ·šim(s)* ir *'peñ.kež,dæ·šim(s)*, *septyniasdešimt* – *'septi·nez,dæ·šim(s)* ir *septi·nez'dæ·šim(s)*. Tiesa, pagrindinis kirtis kur kas dažniau girdimas antroje skaitvardžio dalyje. Šiuo atveju jo ir kartu šalutinio kirčio pozicija neabejotinai priklauso nuo intonacijos pobūdžio. Peržvelgus sakinius su suaugtiniais skaitvardžiais, paaiškėjo, kad pirmame dėmenyje pagrindinis kirtis paprastai realizuojamas tuomet, kai žodis pabrėžiamas loginiu kirčiu ir ištariamasis su krintančia intonacija. Kai suaugtinis skaitvardis ištiriamas su kylančia ar lygia intonacija, pagrindinis kirtis beveik visada girdimas antrame dėmenyje.

Be suaugtinių skaitvardžių, nedistinktyvinę morfemos kirtį dažnai gauna suaugtiniairieveiksmiai, kurių pirmąjį dėmenį sudaro skaitvardis arba įvardis, o antrąją – žodžiai *kařtas*, *sýkis*, *rõzas*, *dienà*, *naktis* ir pan., pvz.: *ka(p)·bé·řžni.kiʃ pjó·vàu paskuñ.ciñu.rõ.sʃ | tai.sá.kɔʃ | ir.paliksım nakvó·č* // (Kučiūnai), *bałsas ne'kážin·kɔ·kis* // (Siñnas), *pá·l̥tu.\ 'pĩ·rma.sĩ·k nupĩ·k(ɔ) | nežinàùʃ kiek_àš mæ.tu.\ | kɔ.kó.(s) sapci.nó·likɔ.s\ mæ.tu.dar* // (Kāpčiamiestis). Kiti sudurtiniai ir suaugtiniai žodžiai dialektologijos darbuose paprastai pateikiami tik su pagrindiniu kirčiu (plg.:

²³ Dūriniuose tokius šalutinius kirčius turi ir kitos kalbos (Zinder 1979, 259).

LKT; DrskŽ; Grinaveckis 1991). Tačiau jie taip pat gali turėti aiškų ar neryškų šalutinį kirtį, pvz.: *á·mžina'á.tĩsi* / *àš_jáu supõ_teraváu us_ tàvõ* / *á·mžina'á.tĩsi\ te_vùs* // (Seirijai), *kni·gane.'šĩ:s\ bùvõ* (Miškiniai), *àš vienàš gi.venàù* / *pusan'trũ: mæ.tu* // (Radvilónys)²⁴. Vis dėlto daugeliu minėtų atvejų sunku nustatyti, kokio tipo šalutinis kirtis turimas – ritminis ar nedistinktyvinis morfemos, nes jų realizacijos vieta sutampa.

Nedistinktyvinis šalutinis morfemos kirtis pasitaiko ir veiksmažodžių tariamosios nuosakos vienaskaitos 1 ir 2 asmens formose, pvz.: *pirklũ* / *ir_ish_kãũ.nõš* / *iž_visur* / *kat_àšš_júos par'dúo.tá.u* // (Miroslāvas), *ka(p)'bũ.tá.u datu're_jus* / *kad_bũ't_pali_ki.\ manì* // (Atesniñkai), *atrõ.dõ.ka(d)_dãřš* / *dãř_bũ.tu.š tõ.s_kãlõ.ne.s* / *ir_vã'žúo.tá.i* / *ir_tæ(p)_pavãišĩ.tu.\ tai* // (Miroslāvas) (plg.: Zinkevičius 1994, 47; Markevičienė 1999, 33t.). Kaip matyti iš pirmųjų dviejų pavyzdžių, pagrindinis kirtis turimas ne galiniame, kaip beveik visiems pietų aukštaičiams įprasta, bet antrame nuo galo skiemenyje. Kamieninis kirčiavimas laikomas senesniu už galūninį. Manoma, kad kirtis į paskutinį žodžio skiemenį nukeltas dėl 3 asmens įtakos (Markevičienė 1999, 33). Dėl žodžio kamieno kirčiavimo svyravimų ne visuomet paskutiniame skiemenyje, gaunančiame šalutinį kirtį, išnyksta akūtas. Jei aiškios priegaidės ir negirdėti, šalutiniu kirčiu kirčiuoto skiemens kokybė ir kiekybė vis tiek išlieka beveik nepakitusi. Tų tariamosios nuosakos vienaskaitos 1 ir 2 asmens formų, kurios pagrindinio kirčio negali turėti paskutiniame skiemenyje (kaip trečiame pavyzdyje), šalutiniu kirčiu kirčiuoto skiemens vokalizmas dažniausiai redukuojamas kokybiškai ir kiekybiškai, o priegaidė neišlieka.

Gana dažnai aptariamo tipo šalutinis kirtis realizuojamas galinčiose turėti pagrindinį kirtį žodžių morfemose, pvz.: *žú_rãuř sã.kõ* / *an_sãvõ. dá·rbõř* / *ir_ĩ·lšuosĩ* / *ba_jãù nepa-ai'nũ* // (Krikštónys), *kõ_lei šiciej karãĩ neužẽ_jõř* / *tai_nedi·rbãũ niẽkõ* / *nãbũ-ũõ.kadũ* / *rãikẽ_jõř ù·kini.'ká·uc* // (Seirijai), *nãdãũ.k\ mãnõ* [vaiku] / *jãũ_anũ·kãĩ* / *õ_šĩtas mažũlisĩ* / *tai_přõ·anu.'kũcis\ jãũ* // (Barčiūnai), *nevĩ·kř diẽvõ. šakõ·se* / *bã kaip_vĩ·siř_tãĩ* / *ne-išpra'šĩ·si* // (Krikštónys), *mẽrgã_ite.s* / *ãĩ.nãm ir_jũ·s* / *pas_ilgã-nõ·šũs* // (Atesniñkai). Atkreiptinas dėmesys, kad tokiais atvejais didelę įtaką morfemos kirčio atsiradimui ir vietai turi frazės intonacija. Loginį frazės kirtį turintys ir su krintančia, kartais ir kylančia intonacija ištariamų žodžių pirmieji skiemenys gana dažnai gauna šalutinį morfemos kirtį. Ypač tai pastebima priešdėlinių veiksmažodžių formose. Išgirdus šalutiniu kirčiu kirčiuotą skiemenį tampa aišku, kad juo prasideda naujas žodis. Tokiais atvejais šalutinis kirtis atlieka delimitatyvinę ir kartu kulminatyvinę funkcijas.

Fakultatyviai šalutinį nedistinktyvinį morfemos kirtį gali gauti ir kai kurios kitos žodžių formos, pvz.: *õ_dabãřš tã(i)_jãũ* / *blõ'gãũ* / *už_vĩsku.* // *dabãřš_tãĩ blõ'gãĩ* // (Veisiejai), *mẽs 'vá_ikšẽõ.da.võ·m* / *su_tõm_židãũ'ká_ite.m* // (Seirijai), *vãžĩnemĩ* / *šõ·vĩ·ne.* // (Siñnas), *tĩ_gã.ĩ ir_pãš_mĩrušũs* / *gie'dõ·jõ't* // (Daūgai).

²⁴ Už Lietuvos ribų esančios Seinų šnektos dūriniuose irgi girdimi du kirčiai. M. Hasiuko įsitikinimu, abu kirčiai veikiausiai lygiaverčiai, nes sunku nustatyti, kuris iš jų pagrindinis, o kuris šalutinis. Vis dėlto tikriausiai dauguma dūrinių teturį tik vieną kirtį (Hasiuk 1978, 14).

SECONDARY STRESS IN THE SOUTHERN AUKŠTAITISH DIALECT OF LITHUANIAN

Summary

This paper sums up the empirical observations of the rhythmic, distinctive and non-distinctive secondary stresses in Southern Aukštaitish. The analysis has revealed the prevalence of the rhythmic stress and a mere optional use of the two other stresses. The occurrence and place of the stresses are conditioned by various factors: the syllabic structure of a word, the manner of speech (its tempo), the character of intonation, etc. The proof of the existence of the distinctive morpheme stress is based on the use of instrumental and auditory methods.

VIETŲVIŲ SĄRAŠAS

Atesniškų k., Parėčėnų apyl., Alytaūs r.	Pāpalazdijų k., Lazdijų apyl., Lazdijų r.
Barčiūnų k., Seirijų apyl., Lazdijų r.	Pāserninkų k., Seirijų apyl., Lazdijų r.
Brinių k., Kučiūnų apyl., Lazdijų r.	Pazapsių k., Kučiūnų apyl., Lazdijų r.
Daūgų mstl., Alytaūs r.	Peršėkininkų k., Parėčėnų apyl., Alytaūs r.
Gudėlių k., Veisiejų apyl., Lazdijų r.	Radvilonių k., Abarauskų apyl., Lazdijų r.
Kabėlių II k., Marcinkonių apyl., Varėnės r.	Seirijų mstl., Seirijų apyl., Lazdijų r.
Kāpčiamiesčio mstl., Kāpčiamiesčio apyl., Lazdijų r.	Siūno mstl., Alytaūs r.
Krikštonių k., Noragėlių apyl., Lazdijų r.	Skrāičionių k., Parėčėnų apyl., Alytaūs r.
Kučiūnų k., Kučiūnų apyl., Lazdijų r.	Šadžiūnų k., Lazdijų apyl., Lazdijų r.
Maskāukos k., Jakėnų apyl., Varėnės r.	Vainiūnų k., Seirijų apyl., Lazdijų r.
Mirolāvo k., Mirolāvo apyl., Alytaūs r.	Veisiejų mstl., Veisiejų apyl., Lazdijų r.
Miškinių k., Kučiūnų apyl., Lazdijų r.	Žiūrų k., Marcinkonių apyl., Varėnės r.

LITERATŪRA

- Andrijauskaitė R., 1994, Seirijų šnektos veiksmažodis. Daryba ir kaityba. Diplominis darbas, Vilnius, VU.
- Atkočaitytė D., 2000, Pietų žemaičių raseiniškių fonologinė sistema. Prozodija ir vokalizmas. Daktaro disertacija, Vilnius, VPU.
- Bacevičiūtė R., 2001, Šakių šnektos fonologinė sistema. Prozodija ir vokalizmas. Daktaro disertacija, Vilnius, VPU.
- Ball M. J., J. Rahilly, 1999, Phonetics: The Science of Speech. London.
- Bukantis J., 1983, Fonologiniai šalutiniai kirčiai ir kirčio tipai pietų žemaičių varniškių tarmėje, – Klb XXXIV (1) 14–23.
- DLKG – Dabartinės lietuvių kalbos gramatika. Red. V. Ambrazas, Vilnius, 1994.
- Drskž – G. Naktinienė, A. Paulauskienė, V. Vitkauskas, Druskininkų tarmės žodynas, Vilnius, 1988.
- Eidukaitienė E., 1977, Kupiškėnų monoftongų priegaidės, – Klb XXVIII (1) 18–23.
- Endzelīns J., 1951, Latviešu valodas gramatika, Rīga.

- Girdenis A., 1971a, (rec.) Lietuvių kalbos tarmės. Chrestomatija, Vilnius, 1970, – Blt VII (2) 201–209.
- Girdenis A., 1971b, Mažeikių tarmės fonologinės sistemos apžvalga, – Blt VII (1) 21–31.
- Girdenis A., 1984, Dvikirčiai žodžiai M. Daukšos „Postilėje“, – Klb XXXV (1) 108–109.
- Girdenis A., 1995a, Teoriniai fonologijos pagrindai, Vilnius.
- Girdenis A., 2000, Kalbotyros darbai, I, Vilnius.
- Girdenis A., V. Karosienė, 1990, Bendrinės kalbos fonemų dažnumai, – Klb XLII (1) 36–48.
- Girdenis A., O. Kosienė, 1979, Fonologinis šalutinis kirtis rytų aukštaičių uteniškių tarmėje, – Klb XXX (1) 48–56.
- Girdenis A., A. Rosinas, 1976, Keletas samprotavimų dialektologinės fonetikos klausimais, – Blt XII (1) 188–197.
- Grinaveckienė E., 1957, Mituvos upyno tarmės fonetika, – LKK I 119–180.
- Grinaveckis V., 1973, Žemaičių tarmių istorija. Fonetika, Vilnius.
- Grinaveckis V., 1991, Lietuvių tarmės. Fonetika, morfologija, Vilnius.
- Hasiuk M., 1978, Fonologia litewskiej gwary sejneńskiej, Poznań.
- Kačjuškene, 1984 – Г. Качюшкене, Фонологическая система северопаневежского диалекта литовского языка. Прободия и вокализм. Канд. дис., Вильнюс, ВГУ.
- Karlionaitė A., 1989, Subartonių šnektos (pietų aukštaičių tarmė) prozodija. Diplominis darbas, Vilnius, VU.
- Kazlauskienė A., 1998a, Balsių kiekybės santykiai pietinių vakarų aukštaičių tarmėje, – Klb XLVII (1) 61–77.
- Kazlauskienė A., 1998b, Pietinių vakarų aukštaičių tarmės balsių kiekybė. Daktaro disertacijos santrauka, Kaunas, VDU.
- Kosienė O., 1979, Priegaidžių opozicija dvigarsinėse uteniškių galūnėse, – Aktualiosios kalbotyros problemos. Mokslinės konferencijos pakvietimas, programa ir tezės, Vilnius, 44–46.
- Kosienė O., 1982, Rytų aukštaičių uteniškių monoftongų priegaidės, – Klb XXXIII (1) 61–71.
- Kruopis J., 1993, Matematinė statistika, Vilnius.
- Kurschat F., 1876, Grammatik der littauischen Sprache, Halle.
- LKT – Lietuvių kalbos tarmės, Vilnius, 1970.
- Markevičienė Ž., 1999, Aukštaičių tarmių tekstai, I, Vilnius.
- Martine, 1960 – А. Мартине, Принцип экономии в фонетических изменениях, Москва.
- Mažiulienė I. I., 1996, Centrinės šiaurės žemaičių tarmės prozodija: Instrumentinis ir sociolingvistinis tyrimas, – Klb XLV (1) 5–115.
- MDK – Mikalojaus Daukšos 1595 metų katekizmas, Vilnius, 1995.
- Mikaluskaitė E., 1975, Lietuvių kalbos fonetikos darbai, Vilnius.
- Murinienė L., 2000, Akmenės šnektos fonologinė sistema. Vokalizmas ir prozodija. Daktaro disertacija, Vilnius, VU.
- Piotrovskij, 1960 – Р. Г. Пиотровский, Еще раз о дифференциальных признаках фонемы, – ВЯ VI 24–38.
- Urbach, 1964 – В. Ю. Урбах, Биометрические методы, Москва.
- Vaitkevičiūtė V., 1961, Lietuvių literatūrinės kalbos balsinės ir dvibalsinės fonemos, – LKK IV 19–47.
- Zinder, 1979 – А. П. Зиндер, Общая фонетика, Москва.
- Zinkevičius Z., 1994, Lietuvių kalbos dialektologija, Vilnius.